

Dispensasyonizm: Tarihi, Öğretileri ve Etkileri

Dispensationalism: Its History, Teachings and Influences

Dr. Büşra Elmas

Bağımsız Araştırmacı
Türkiye



Araştırma Makalesi
Research Article

Geliş : 15.10.2023

Kabul : 08.01.2024

Yayın : 30.06.2024

Bu makale, iThenticate yazılımı ile taranmış ve intihal tespit edilmemiştir.



Özet

Dispensasyonizm, Amerika Birleşik Devletleri'nde özellikle Evanjelik Hıristiyanların teolojisinde önemli etki bırakmış bir tarih anlayışıdır. Bu anlayışa sahip kimseler açısından dispensasyonlar, dünya tarihinin dönemlerine işaret etmektedir. Genelde yedi aşama olarak belirlenen bu dönemlendirmelerin her birinde Tanrı-insan ilişkisi farklı şekilde kurulmuştur. Dispensasyonizm düşüncesini John Nelson Darby geliştirmiştir. Darby'nin literal ve fütürist yorumu, onu Kutsal Kitap kehanetlerinde İsrail ve Kilise'nin yerini ayırmaya itmiştir. Darby'den sonra özellikle C. I. Scofield'ın *Scofield Reference Bible*'i Darby'nin fikirlerinin Amerika Birleşik Devletleri'nde son derece popülerleşmesini sağlamıştır.

Bu makalede dispensasyonizmin tarihi süreci, kurucusu olan John Nelson Darby ve onun dispensasyonizm görüşü tarihsel olarak ele alınacaktır. Makalede Darby'nin dispensasyonizm düşüncesinin Evanjelikler arasında yaygınlık kazandığı, özellikle göğe yükseliş ve Kilise ile İsrail'in ilahî planda yerini ayrı tutma düşüncesinin Evanjelik Hıristiyanların İsrail'e desteklerinin teolojik arka planını beslediği ve Amerikan popüler kültüründe muhtelif etkileri olduğu sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Dinler Tarihi, Dispensasyonizm, John Nelson Darby, C. I. Scofield, İsrail Desteği, Amerikan Popüler Kültürü.

Abstract

Dispensationalism is a significant theological movement in the United States, especially within Evangelical Christianity. Dispensations refer to the periods that adherents of this belief separate in explaining world history. These periods are generally designated as seven eras in which the relationship between God and humanity was established in varying ways. The idea of dispensationalism was developed by John Nelson Darby. His literal and futuristic interpretation led him to distinguish the roles of Israel and the Church in the Bible prophecies. After Darby, C. I. Scofield played a crucial role in popularizing Darby's ideas in the United States with the publication of his *Scofield Reference Bible*.

This article examines the historical process of dispensationalism and focuses on its founder, John Nelson Darby, and his views on dispensationalism from a historical perspective. The article concludes that Darby's dispensationalism is widely accepted by Evangelicals, that the rapture and the separation of the Church and Israel in the God's divine plan have provided the theological basis for Evangelical Christians' support for Israel and have had various effects on American popular culture.

Keywords: History of Religions, Dispensationalism, John Nelson Darby, C. I. Scofield, Support for Israel, American Popular Culture.

Giriş

Dispensasyonizm, Amerika'nın Hıristiyanlık tarihi açısından önemli bir tarih anlayışdır. Doktrini ifade eden *dispensasyonizm* terimi, Eski Yunanca'da 'ev işlerini idare etmek,' 'ekonomi' manasında kullanılan *oikovoıa* kelimesinin Latince *dispensationem* şeklindeki çevirisine dayanmaktadır. Bu ifade, Yeni Ahit'te "kahyalık etmek" (Luka 16:2-4), görevi yerine getirmek/görevlendirilmek (1. Korintliler 9:17, Efesliler 3:2, Koloseliler 1:25), tasarı, düzenleme ve düzen (Efesliler 1:10; 3:9, 1. Timoteos 1:4) gibi anlamlara gelmektedir.¹ Ev (*oikos*) ve tayin/ düzenleme (*véuo*) kelimelerinin birleşiminden meydana gelen orijinal Grekçe kelime, *ev idaresi* gibi bir anlama sahiptir ve Tanrı'nın dünya işlerini idare etmesi anlamında kullanılmaktadır.² Bu yönüyle *dispensation* Tanrı açısından dünyanın kontrolü, insan açısından ise, Tanrı'nın dünya idaresi için belirlemiş olduğu plana uygun bir şekilde davranması ve sorumluluk almasıdır.³ Buna göre, Tanrı'nın dünyanın başından sonuna kadar dünyaya ilişkin tutumu aynı kalmamıştır. Tanrı'nın planında, dünya tarihi çeşitli bölümlere ayrılmış ve Tanrı'nın her bir bölüm ile ilgili aldığı inisiyatifler farklılık göstermiştir. Dispensasyonizm, tarihin farklı dönemlerinde Tanrı ile insanoğlu arasında farklı ilişkiler kurulduğuna ve insanların her dönemde farklı bir imtihana tâbi olduklarına dair inancı ifade etmektedir. Mesela Elçilerin İşleri'nde, Tanrı'nın geçmişteki insanların hatalarını görmezden gelmesi, ancak hitap edilen dönemdeki herkesin her yerde tövbe etmesini beklemesiyle ilgili pasaj, bu noktada beşerin Tanrı'ya karşı sorumluluğunun ve Tanrı'nın beşerden beklentisinin değişebildiğini gösteren bir pasaj olarak ele alınmaktadır (17:30).⁴

1. Tarihi Köken

Amerikan dispensasyonizminin kökenleri, İngiliz asıllı teolog John Nelson Darby (1801-1882) ve onunla ilişkilendirilen Plymouth Brethren'e dayanmaktadır. 19. yüzyılın ortalarında İngiltere'de ortaya çıkan bu teolojik akım, Amerika Birleşik Devletleri'nde hızla yayılmıştır. Darby'nin görüşleri başta takipçisi James H. Brookes (1830-1897) ve C. I. Scofield (1843-1921) olmak üzere pek çok Evanjelik tarafından popülerleşmiştir.

Dispensasyonizmin kurucusu kabul edilen John Nelson Darby 1800'lerin başında Londra'da doğmuş, ancak yaşamının büyük çoğunluğunu İrlanda'da geçirmiş ve İrlanda'da Anglikan Kilisesi'nin papazı olarak görev yapmıştı.⁵ Darby, Yerleşik Kilise'den şüphe duymuş ve Kilise ile Devlet'in iç içe geçmiş olmasını hatalı bulmuştu. Ancak yine de bir süre buradan ayrılamamıştı. Yaşadığı bir kaza sonrası kendisiyle baş başa kalıp Kutsal Kitabı anlamak adına vakit geçirdiğini söyleyen Darby, Yerleşik Kilise'de Mesih'i bulamadığına inanarak, 1827'de Anglikan Kilisesi'nden ayrılmış ve Mattadaki "nerede iki üç kişi benim adıma toplanırsa, ben de orada aralarındayım" (18:20) ifadesinden hareketle, herhangi bir kurumsal organizasyona sahip

¹ Frederick William Danker Danker, *The Concise Greek-English Lexicon of the New Testament* (Chicago: University of Chicago Press, 1886), 248.

² Walter A. Elwell (ed.), *Evangelical Dictionary of Theology* (Michigan: Baker Book House, 1985).

³ Elwell, *Evangelical Dictionary of Theology*, 322; Büşra Elmas, *Evanjelik Hıristiyanlarda Kıyamet İnanç* (Yüksek Lisans, Uludağ Üniversitesi, 2017), 19-20.

⁴ Elwell, *Evangelical Dictionary of Theology*, 322.

⁵ William E. Cox, *An Examination of Dispensationalism* (Philadelphia: Presbyterian and Reformed Publishing, 1963), 6.

olmadan diğer inananlarla bir araya gelmenin Mesih'i bulma adına daha makul olacağını düşünmüştür.⁶ Bu gayeyle Darby, kendisiyle ortak fikirlere sahip olan bazı kişilerle birlikte Plymouth Brethren'i kurmuş ve bu hareketin önemli isimlerinden biri olmuştur.⁷

Kitab-ı Mukaddes'in yorumlanmasında tarihsel ve fütürist olmak üzere temel iki yaklaşımdan bahsedebiliriz. Tarihsel yaklaşım, Kutsal Kitap'taki kehanetlerin geçmişte yaşanıp tüketildiğini kabul etmektedir. Fütürist ekol ise, bu kehanetlerin gelecekte yaşanacak olaylara işaret ettiği düşüncesini taşımaktadır. Plymouth Brethren ve Darby, fütürist ekole mensuptu ve Kitab-ı Mukaddes'in kehanetlerinin tarihî olaylara değil, henüz gerçekleşmemiş ve gelecekte gerçekleşmesi beklenen olayları haber verdiği fikrini savunuyordu. Darby, İşaya 32 ve diğer bağlantılı metinlerin özellikle İsrailoğulları için henüz gerçekleşmemiş bir geleceği anlattığına inanmıştır.⁸ Bununla birlikte, Plymouth Brethren'in fütürist anlayışına yeni bazı eklemeler yapmış ve kendi düşüncesini "dispensationalism" olarak adlandırmıştır.⁹ Buna göre, Tanrı insanlık tarihini dönemlere ayırmış ve her bir dönemde insanlığa hükmü farklılık göstermiştir. Söz gelimi, Tanrı'nın Âdem ve Havva ile ilişkisi Musa ile ilişkisinden farklı olmuştur.¹⁰ Darby'ye göre, bu dönemlerin ya da dispensasyonların her biri insanlığın başarısızlığıyla sonuçlanmış ve Tanrı her dispensasyonda insanla ilgili tasarrufunu değiştirmiştir.¹¹ Ayrıca Darby, Kitab-ı Mukaddes'in gerçek anlamına literal okuma ve yorum ile ulaşılabileceğini düşünmüştür. Buna göre, Kilise ve İsrail'in ilahî planda yerini ayırmak, Kutsal Kitap'ta İsrail kelimesinin geçtiği yerleri, İsrailoğulları ile ilişkili olarak yorumlamak gereklidir.¹²

Hem Tanrı'nın tarihi dönemlere ayırması hem de lafzi okuma aslında ilk olarak Darby'nin ortaya attığı fikirler değildi. Bu iki düşünce, tam aynı olmasa da daha önce de Hıristiyanlık tarihinde var olmuştur. Ancak Darby'nin bu iki düşünceye getirdiği yenilik, Kilise ve İsrail arasındaki ayrımının bir sonucu olarak Tanrı'nın yeryüzünde ve gökyüzünde/cennette gerçekleştireceği farklı iki senaryo öngörmesidir.¹³ Darby'ye göre Tanrı'nın İsrail'le ilgili planı gelecekte dünyada; Kilise'ye ilişkin planı ise gökyüzünde/cennette gerçekleşecekti. Darby'e göre Kitab-ı Mukaddes'teki şeriat ve lütüfla ilgili farklı ifadeler, Tanrı'nın bu şekilde iki farklı biçimde gerçekleşecek planını göstermekteydi. İşaya 32 ve benzer diğer pasajlar Yahudiler için yeryüzünde gerçekleşecek kehanetleri, Efesliler 2:6-7 gibi pasajlar ise Kilise'nin kaderini işaret ediyordu.¹⁴ Matta'daki "göklerin egemenliği" gibi ifadeler ise, bu dünyada değil, göklerde bir krallığın

⁶ C. Norman Kraus, *Dispensationalism in America: Its Rise and Development* (Louisville: John Knox Press, 1958), 26-27; Daniel P. Fuller, *Gospel and Law: Contrast or Continuum?: The Hermeneutics of Dispensationalism and Covenant Theology* (Michigan: Grand Rapids, 1980), 15.

⁷ Plymouth Brethren'in brethren (kardeşlik) şeklinde isimlendirilmesi de Darby'nin kurumsallaşma karşıtlığını göstermektedir. Cox, *An Examination of Dispensationalism*, 7.

⁸ Jonathan David Burnham, *The Controversial Relationship Between Benjamin Wills Newton and John Nelson Darby* (Doktora Tezi, Oxford: University of Oxford, 1999), 36.

⁹ Matthew Avery Sutton, *American Apocalypse* (Massachusetts: Harvard University Press, 2014), 16-17.

¹⁰ Sutton, *American Apocalypse*, 16-17.

¹¹ Kraus, *Dispensationalism in America*, 30; Charles C. Ryrie, *Dispensationalism* (Michigan: Moody Publishers, 1995), 55.

¹² George Marsden, *Fundamentalism and American Culture* (Oxford: Oxford University Press, 2006), 60.

¹³ Timothy P. Weber, *On the Road to Armageddon: How Evangelicals Became Israel's Best Friend* (Michigan: Baker Academic, 2004), 20-21.

¹⁴ Fuller, *Gospel and Law*, 16.

ifadesiydi. Darby'e göre Yeni Ahit'in vaatleri spiritüeldi ve cennette gerçekleşecekti. İsrail'le ilgili vaatler ise, bu dünyada gerçekleşecekti. Darby'nin ahir zaman anlayışına göre, İsrailoğulları hem kutsal topraklara geri dönecekler hem de yeryüzünde Mesih hakimiyetinde bin yıllık sürecin, yani milenyumun sunduğu imkanlardan yararlanacaklardı.¹⁵ Hıristiyanların ise yeryüzündeki milenyumda bir nasibi yoktu. Darby'ye göre, Kitab-ı Mukaddes'te İsrail'le ilgili atıflar literal, gentilelerle ilgili atıflar ise sembolik olarak yorumlanmalıdır:

*Kehanette, Yahudi topluluğu ya da ulusu söz konusu olduğunda, yani doğrudan Yahudilere atıf yapıldığında, açık ve doğrudan bir şahitlik arayabiliriz. Çünkü dünya ile ilgili şeyler Yahudilerin hakkıydı. Tam tersine, gentilelere atıf yapıldığında, yani gentileler söz konusu olduğunda, o zaman semboller arayabiliriz. Çünkü dünyevi şeyler onların nasibi değildir ve onlara yönelik vahiy sistemi sembolik olmalıdır.*¹⁶

Darby'nin Kilise ile ilgili spiritüel yönü vurgulaması, aslında daha önce bahsedildiği gibi Darby'nin Yerleşik Kilise'ye güvenmemesiyle ilişkilidir. Darby'e göre, gerçek Kilise, Yerleşik Kilise'nin aksine, spiritüel bir topluluktur ve bu Kilise'nin kimlerden oluştuğu bilgisi sadece Tanrı'nın katındadır.¹⁷ Bu düşüncesinden hareketle Darby, Mesih'in gerçek Hıristiyanlarının, kıyametin felaketlerinden hemen önce göğe yükselteceğine dair bir inanç geliştirmiştir. Bu olay, 'rapture' kavramıyla ifade edilmektedir.¹⁸ Kelime, 1 Selanikliler 4:17'de Rabb'in gökten inmesi, ölüleri diriltmesi ve sonrasında hayatta olanların "bulutlar içinde alınıp götürüleceği" şeklindeki anlatıda, 'alınıp götürülmek' ifadesinin Latincesi olan *rapiemur* fiilinden türetilmiştir.¹⁹ Dolayısıyla, şu an gizli olan ve sadece Tanrı'nın bildiği gerçek Kilise, İsa Mesih'in ikinci gelişinden hemen önce gelip gerçek Kilise'yi kendi yanına almasıyla belirlenmiş olacaktır. Darby'ye göre, İsa'nın bu geliş sessiz olacaktır ve sadece gerçek Kilise bu geliş fark edecektir. İkinci Geliş ise, herkes için ihtişamlı bir olay olacaktır. Bu noktada Darby, aslında iki İkinci Geliş'ten bahsetmiş olmaktadır. İlki, Mesih'in Kilise'yi göğe yükseltmek için gelmesi, ikinci ise, Matta 24'te geçtiği şekliyle dünyanın sonu ve milenyum başlatmak için gelmesidir.²⁰ Darby'ye göre, Kilise'nin göğe alınmasının hemen ardından dünyada birtakım felaketler gerçekleşecektir. Bu felaketler dönemi yedi yıl sürecektir. Darby, bu yedi yıla Daniel'deki *70 hafta* anlatısını yorumlayarak ulaşmaktadır. Bu yedi yılda Mesih-karşıtı (Deccal, *anti-Christ*) dünyayı hakimiyeti altına alacak ve bin yıllık bir yeryüzü krallığı kuracaktır. Darby'nin düşüncesindeki Tanrı Krallığı, Mesih, milenyumdan önce Kilise'yi alıp göğe yükselteceği için, Kilise'nin yer olmadığı bir krallıktır. Diğer milenyumcu

¹⁵ Burnham, *The Controversial Relationship Between Benjamin Wills Newton and John Nelson Darby*, 37.

¹⁶ John N. Darby, "On 'Days' signifying 'Years' in prophetic language", *StemPublishing*, erişim: 15.10.2023, <https://www.stempublishing.com/authors/darby/PROPHET/02002E.html>; Burnham, *The Controversial Relationship Between Benjamin Wills Newton and John Nelson Darby*, 38.

¹⁷ Amy Johnson Frykholm, *Rapture Culture* (Oxford: Oxford University Press, 2004), 17.

¹⁸ Darby'nin rapture düşüncesini nereden edindiğiyle ilgili farklı görüşler bulunmaktadır. Bunlardan birisi, Edward Irving'in vaazlarında bir katılımcının kendinden geçerek Kilise'nin göğe yükseltileceğine dair fikirler söylemesidir. Bu görüşe göre Darby, şahit olduğu bu olaydan etkilenmiştir. Ayrıca bk. Weber, *On the Road to Armageddon*, 24.

¹⁹ Frykholm, *Rapture Culture*, 16-17.

²⁰ Ernest Robert Sandeen, *The Roots of Fundamentalism* (Michigan: Grand Rapids, 1978), 63.

Hıristiyan düşüncelerinden farklı olarak, Darby'nin geliştirdiği ve sonrasında giderek popülerleşen bu tarih anlatısında, milenyum, Hıristiyanların yaşayacağı bir bin yıl olmamaktadır. Milenyumda Mesih, Yahudilerden oluşan İsrail'e hükmedecektir. Dolayısıyla aslında bu inanç, bir dinî geleneğin başka bir dinî geleneği kendi inanç sistemi içerisinde olmazsa olmaz bir yere konumlandırmasının biricik bir örneği olarak yorumlanabilir.²¹

Darby'ye göre, göğe yükseliş her an gerçekleşebilecek bir olaydır. Dolayısıyla Darby, kendisini bu öğretiyi anlatmakla sorumlu görmüş ve Avrupa ve Birleşik Krallık'ta pek çok gezi yaparak görüşlerini yaymaya çalışmıştır. 1845 yılında İsviçre'ye yaptığı bir ziyaretin ardından Plymouth'a dönen Darby, o zaman Plymouth Brethren'in lideri olan Benjamin Wills Newton ile ters düşmüştür.²² Darby de Newton da literal okuma anlayışını benimsemişlerdi. Ancak Darby'nin Kilise'nin gizli ve ani bir şekilde göğe yükseleceği inancı Newton'a ikna edici gelmemiştir.²³ Yine Eski Ahit'teki vaatlerin İsrail'e, Yeni Ahit'teki vaatlerin Kilise'ye verildiğine dair görüşte orta yolu bulmuşlarsa da Darby'nin bazı Yeni Ahit metinlerini de Yahudilere yönelik bir gelecek açısından yorumlaması Newton için kabul edilemez olmuştur. Mesela Darby, Matta'da yaşanacak felaketler ve sonrasında gelecek ferahla ilgili anlatıları İsrail üzerinden yorumlamıştır (24:1-35).²⁴ Newton'a göre, göğe yükseliş inancının kutsal kitaplarda bir temeli yoktu ve ona göre tamamen yeni ve bidat bir doktrindi.²⁵

Darby'nin Avrupa ve Birleşik Krallık ile beraber 1862-1877 yılları arasında Amerika'ya yaptığı ziyaretler, kendi görüşlerinin popülerlik kazanması açısından oldukça önemlidir. Darby'nin ABD'deki faaliyetleri sırasında, Saint Louis'de, o zaman Walnut Street Presbiteryen Kilisesi'nin pastörü olan James H. Brookes, Darby'ye kendi kilisesinde ev sahipliği yapmış ve onun fikirlerinden etkilenmişti. Brookes, *Niagara Bible Conferences* diye bilinen konferanslarda bu fikrin yayılmasını sağlayan biri olarak rol oynamış ve bu konferanslara yirmi yıl boyunca öncülük etmiştir.²⁶ Brookes, 1897'de yayınlanan *The Truth* isimli kitabında kıyamet ve Kitab-ı Mukaddes'le ilgili düzenledikleri konferans serileri hareketinde kimlerin bulunduğundan bahsetmiştir. Bu kişilerden biri de bugün bilindiği şekliyle dispensasyonizmin yaygınlaşmasından en büyük payı olan isimlerden C. I. Scofield'dır.²⁷ Brookes, Scofield'a manevi danışmanlık yapan ve onu dispensasyonizm düşüncesiyle tanıştıran kişidir.²⁸ C. I. Scofield 1888'de yayınladığı *Rightly Dividing the World of Truth* isimli risalesinde, Kutsal Kitabı dispensasyonlara göre yorumlamanın yönteminden bahsetmiştir. 1909'da kendi notlarıyla yayınladığı Kitab-ı Mukaddes çevirisi, Darby'nin literal ve kehanet içerikli yaklaşımının geniş kitlelere ulaşmasını sağlamıştır. Scofield'ın kitabı, metnin altında dipnotlarla basılan ilk Kitab-ı Mukaddes baskısı olarak bütün Amerika'da popüler hale gelmiştir. Bu popülerliğinden dolayı, Scofield'ın öncesinde Darby, Brookes, Dwight

²¹ Yaakov Ariel, "Israel in Contemporary Evangelical Christian Millennial Thought", *Numen* 59/5/6 (2012): 461.

²² Sandeen, *The Roots of Fundamentalism*, 61.

²³ Burnham, *The Controversial Relationship Between Benjamin Wills Newton and John Nelson Darby*, 135.

²⁴ Burnham, *The Controversial Relationship Between Benjamin Wills Newton and John Nelson Darby*, 132.

²⁵ Sandeen, *The Roots of Fundamentalism*, 65.

²⁶ Weber, *On the Road to Armageddon*, 32.

²⁷ Kraus, *Dispensationalism in America*, 37; Randall Balmer, *Mine Eyes Have Seen the Glory* (Oxford: Oxford University Press, 2014), 37.

²⁸ Weber, *On the Road to Armageddon*, 39.

L. Moody gibi pek çok isim dispensasyonalist görüş etrafında yazılar yazmışlarsa da, *Scofield Reference Bible*, bu öğretinin bilinirliği ve etkisi noktasında en önemli kitap olmuştur.²⁹ *Scofield Reference Bible*, pek çok insanı premilenyalizm ve dispensasyonalizm düşüncesiyle tanıştırmıştır.³⁰

Scofield Reference Bible ile beraber William E. Blackstone'un 1878'de yayınlanan *Jesus is Coming* isimli kitabı da İsrail'e destek ve Kutsal Kitap kehanetlerinin güncel olaylarla ilgisini kurma konusunda büyük bir etki meydana getirmiştir.³¹ Blackstone, Yahudilerin kutsal topraklara dönmesinin ahir zamandaki önemini özellikle vurgulamıştır.³² Kendisinden sonra dispensasyonalist öğretiyi devam ettirecek olanlar için de Blackstone önemli bir adım atmıştır. Blackstone'a göre, göğe yükseliş gerçekleşikten sonra Mesih, milenyum için Kilise ile yeryüzüne geri dönecektir.³³ Dolayısıyla, Blackstone'un ahir zaman anlayışında Darby'den farklı olarak Hıristiyanların milenyum için yeryüzüne geri dönmeleri söz konusudur.

2. Dispensasyonalizmin Öğretileri

Dispensasyonalizmin olmazsa olmazı olarak görülebilecek öğretileri konusunda farklı kanaatler bulunmaktadır. Söz gelimi, Charles C. Ryrie, bunları ilahî planda İsrail ve Kilise'nin yerini ayırmak, literal yorum ve Tanrı'nın amacının izzetini göstermek olduğuna inanmak şeklinde sıralamaktadır.³⁴ Ryrie için bunların en önemlisi, İsrail ile Kilise ayrımıdır.³⁵ Mark S. Sweetnam ise dispensasyonalizmin temel öğretilerini Evanjelik doktrine bağlılık, literal yorumu benimsemek, ilahî planda İsrail ve Kilise için ayrı planlar olduğuna inanç ve göğe yükseliş beklentisi ile birlikte milenyal beklentiler olarak sıralamıştır.³⁶ Amerikan dispensasyonalizminin etrafında şekillendiği ortak temel öğretilerde öne çıkan hususların, tarihi dönemlere ayırmak, literal yorum ve ilahî planda İsrail ve Kilise'nin yerini ayırmak olduğu görülmektedir.

2.1. Dispansasyonlar

Doktrinin isminden de anlaşılacağı üzere, bu inancın çıkış noktası tarihin dönemlere ayrılmasıdır. Tarihin bu farklı dönemlerinde, Tanrı'nın dünya ve insanlarla kurtuluş yolu yönünden farklı ilişkisi olmuştur, her bir dönemin farklı imtihanı olmuştur. Dönemlerin sayıları ve içerikleri konusunda dispensasyonalistler zaman zaman ayrı görüşler serdetmişlerse de aşağıda ifade edileceği gibi genel anlamda yedi farklı dispensasyon bulunmaktadır.

Dispensasyonalist doktrinin kurucusu olarak Darby gösterilse de aslında Tanrı'nın tarihi dönemlere ayırdığı inancını ortaya koyan ilk kişi John Nelson Darby değildi. Tanrı'nın ilahî planını dönemlere ayırmak Hıristiyanlık hareketiyle ortaya çıkmıştır. Eski Ahit ve Yeni Ahit bu

²⁹ Kraus, *Dispensationalism in America*, 15.

³⁰ Weber, *On the Road to Armageddon*, 39.

³¹ Cox, *An Examination of Dispensationalism*, 1.

³² William E. Blackstone, *Jesus is Coming* (Chicago: Moody Bible Institute, 1908), 162-176.

³³ Blackstone, *Jesus is Coming*, 72-75.

³⁴ Ryrie, *Dispensationalism*, 33-34.

³⁵ Fuller, *Gospel and Law*, 8.

³⁶ Mark S. Sweetnam, "Defining Dispensationalism: A Cultural Studies Perspective", *Journal of Religious History* 34/2 (2010): 191.

anlamda tarihin ikiye ayrılması olarak yorumlanabilmektedir. Pavlus'un mektuplarından hareketle de üç farklı dönemden bahsedilmiştir: şimdiki zamanın öncesi (Koloseliler 1:25-26); şimdiki zaman (Efesliler 3:2); gelecek zaman (Efesliler 1:10).³⁷ Dispensasyonalist doktrininin çıkış noktası da aslında Pavlus'un bu yaklaşımının genişletilmiş bir hali gibidir. Dispensasyonalistler, Pavlus'un şimdiki zaman öncesi, şimdiki ve gelecek zaman olarak özetleyebileceğimiz tarih anlayışına eklemeler yapmışlardır. Buna göre, şimdiki zaman öncesine, Âdem ve Havva'nın Cennet'ten kovulmasından önce ve sonra şeklinde bir geçmiş zaman; Cennet'ten kovulma hadisesinden sonra ise Nuh Tufanı ve İbrahim dönemi eklenmelidir. Böylelikle yedili bir dönemlendirmeye ulaşılmaktadır.³⁸

Doktrinin 'babası' kabul edilse de Darby yazılarında bu dönemleri sistematik bir şekilde belirlemediği. Dolayısıyla onun dönemlerini kesin bir şekilde belirlemek zordur. Bununla birlikte onun da yedi dönem öngördüğü fikrine ulaşılabılır: Cennetten Nuh Tufanı'na kadar olan dönem, Nuh dönemi, İbrahim dönemi, İsrail dönemi, Gentilelerin Dönemi, Ruh/Spiritüel dönemi ve Milenyum.³⁹ Darby, cennetten Nuh Tufanı'na kadar olan dönemin tam bir dispensasyon olmadığı kanısındadır çünkü bu dönem tam anlamıyla bu dünyada gerçekleşmemiştir.⁴⁰ Nuh dönemi, aslında dispensasyonların dünyada tam olarak başladığı dönemdir. Darby'nin dünya tarihi tasavvuruna göre içinde bulunduğumuz çağ, gentileler çağıdır. Ancak diğer dönemlerin aksine bu dönem, İsrailoğulları'nın Mesih'i reddetmesinden Mesih'in Kilise'ye görüneceği güne kadar 'parantez' alınmıştır. Yani, bir anlamda tarih, bu dönemler arasında donmuştur. Bu parantez teorisine göre, Daniel'de geçen 70 hafta (Daniel 9:22-27), her haftanın yedi yıl olarak yorumlanmasıyla 490 yıla tekabül etmektedir. Dispensasyonalistlere göre, 69 hafta Kudüs'ün onarılmasından İsa'nın gelişine kadar süren dönemi ifade eder. 70. hafta ise göğe yükselişten sonra yeryüzünde yaşanacak yedi yıllık felaket dönemidir. Şu an içinde yaşanan dönem ise, aslında bu akışın dışında, 69. ve 70. hafta arasında kıyamet saatinin dondurulduğu parantez noktasıdır.⁴¹

Darby'nin ilk destekçilerinden Brookes'un kendisine ait bir tarih dönemlendirmesi yoktur. Onun, Plymouth Bretren'den Profesör Bayne'i izleyerek Adem'in Cennet'ten Kovulması'na kadar olan dönem, Tufan'a kadar olan dönem, Patriarklar dönemi, Musa dönemi, Mesih dönemi, İncil dönemi, Milenyum dönemi şeklinde bir dönemlendirmeyi benimsediği kabul edilmektedir.⁴² Yine Darby'ye benzer şekilde Brookes da Kilise döneminin tarihin bir parantezi olduğuna, bu

³⁷ Elwell, *Evangelical Dictionary of Theology*, 322.

³⁸ Elmas, *Evanjelic Hristiyanlarda Kıyamet İnancı*, 11.

³⁹ Kraus, *Dispensationalism in America*, 28-29; Burnham, *The Controversial Relationship Between Benjamin Wills Newton and John Nelson Darby*, 140.

⁴⁰ John N. Darby, "The Apostasy of The Successive Dispensations", t.y.; Burnham, *The Controversial Relationship Between Benjamin Wills Newton and John Nelson Darby*, 140.

⁴¹ Sutton, *American Apocalypse*, 17; Weber, *On the Road to Armageddon*, 22-23. Daniel Kitabı'nın dispensasyonalist yorumu için ayrıca bk. Michael Kalafian, *The Impact of the Book of Daniel on Christology* (Doktora Tezi, New York: New York University, 1988); John F. Walvoord, *Daniel: The Key to Prophetic Revelation* (Chicago: The Moody Bible Institute of Chicago, 1971); Arnold G. Fruchtenbaum, *Footsteps of the Messiah* (San Antonio: Ariel Ministries, 2003); C. I. Scofield, *What Do the Prophets Say* (Philadelphia: The Sunday School Times Company, 1918).

⁴² Kraus, *Dispensationalism in America*, 38.

dönemde gerçek Kilise'nin bünyesinde kimlerin olacağını belirlediğine inanmaktadır. Brookes'a göre, Kilise dönemi, Daniel'in 69. ve 70. haftası arasındaki parantezdir.⁴³

Günümüzde bu dispensasyonların en kabul gören şekli *Scofield Reference Bible*'deki halidir. Aslında Scofield da temel sistemi Blackstone'dan almıştır.⁴⁴ Scofield'a göre, 'dispensasyon,' "Tanrı'nın isteği ile gelen bazı belirli vahiylerle karşı insanoğlunun itaat edip etmeyeceği konusunda imtihandan geçirildiği bir zaman dilimidir." Dolayısıyla, Darby'nin düşüncesinde olduğu gibi, Scofield da belirli dönemlerin belirli sorumlulukları beraberinde getirdiği fikrine sahip olmuştur.⁴⁵ Ancak insanoğlu, bu sorumlulukları yerine getirmekte başarılı olamamış ve Tanrı her bir dönemi kendi hükmüyle kapatmış ve ardından yeni bir dönem başlatmıştır.⁴⁶ Scofield, dispensasyonları, Masumiyet (Yaratılış 1-3), Bilinç (Yaratılış 3-8), İnsanlık Yönetimi (Yaratılış 9-11), Ahit (Yaratılış 12 - Çıkış 19), Şeriat (Çıkış 20 - Kilise), Lütuf/Kilise (Church - rapture) ve Milenyum (Vahiy 20:1-4) olarak sıralamaktadır.⁴⁷

Dispensasyonların ilk dönemi, yani Masumiyet çağı, Âdem'le başlatılmaktadır ve Yaratılış'ın ilk üç bölümü bu dönemi anlatmaktadır. Buna göre, Tanrı'nın bu ilk dönem için insandan beklentisi Tanrı ile ilişkisini itaat ekseninde sürdürmek ve Tanrı'nın yasakladığı ağaçtan yememektir. Bu ilk dönemde Tanrı ile beşer arasında doğrudan iletişim vardı. İnsanın bu dönemde başarısız olmasıyla bu dönem sona ermiş ve ikinci dönem yani Bilinç dönemi başlamıştır. Bilinç dönemi, insanın sorumluluğu, kendi aklını kullanarak Tanrı'ya şükran duymasındır. Bu noktada, Tanrı, insan kurban sorumluluğunu insana yüklemiş, ancak insanoğlu tekrar bir başarısızlıkla karşı karşıya gelmiş ve bu dönem Nuh Tufanı ile sonlanmıştır. Nuh Tufanı sonrasındaki İnsanlık Yönetimi dönemi, tufan sonrası dönemde insanların yönetiminin Nuh'a bırakılmasıdır. Nuh bu yönetim görevinde başarılı olamamış, insanlar Tanrı'nın emir ve yasaklarına itaat etmemiş ve sonunda dillerin birbirinden farklılaşmasıyla cezalandırılmışlardır. Sonraki dönem, Ahit dönemidir. Bu dönemde Tanrı, bütün insanlık yerine Hz. İbrahim ve soyundan gelenlerle bir anlaşma yapmıştır. Bu dönemde insanoğlunun sorumluluğu Tanrı'nın birliğine inanmak ve ona hizmet etmektir. Ancak bu dönem de Mısır'da kölelik ile son bulmuştur. Tarihin beşinci dönemi, Musa'ya gönderilen Şeriat dönemidir. Dönemin insanlardan beklentisi, insanların Şeriat'a uymalarıdır. Şeriat'a uymadıkları için İsrailoğulları sürgünle cezalandırılmıştır. İsa Mesih'in gelmesi ve Yahudilerin onu reddetmesi ile bu dönem de kapanmıştır. Lütuf/Kilise dönemi, İsa Mesih'in ilk günahın yükünü insanlıktan kurtarması ve lütfunu insanoğluna bahşetmiş olmasıdır. Bu dönem İsa'nın ikinci gelişi ile sonlanacaktır. Milenyum dönemi ise, İsa Mesih'in hükmedeceği bin yıllık dönemi ifade etmektedir.⁴⁸

⁴³ Kraus, *Dispensationalism in America*, 39.

⁴⁴ Kraus, *Dispensationalism in America*, 34.

⁴⁵ C. I. Scofield, *The Scofield Study Bible* (Oxford: Oxford University Press, 2003), 4.

⁴⁶ Marsden, *Fundamentalism and American Culture*, 63.

⁴⁷ Scofield, *The Scofield Study Bible*, 4; 2-128; 1658.

⁴⁸ Ryrie, *Dispensationalism*, 42-46.

2.2. Literal Yorum ve İsrail-Kilise Ayrımı

Dispensasyonalizm düşüncesinin en temel öğretisi İsrail ve Kilise arasında ayrım yapılmasıdır.⁴⁹ Diğer bir deyişle İsrail ve Kilise ayrımı, bir kişinin dispensasyonalist olup olmadığını belirlemektedir.⁵⁰ Aslında bu ayrım, literal okumanın bir neticesi olarak görülebilir. Bilindiği gibi, ana akım diyebileceğimiz Hıristiyan inancına göre, İsa Mesih geldikten sonra Yahudilerin onu kabul etmemesi, Tanrı'nın İsrailoğulları'na yönelik vaadinin Kilise'ye geçmesi şeklinde yorumlanmıştır. Bu ortodoks inanca göre, İsrailoğulları'nın seçilmişliği sona ermiş ve Tanrı'nın planı gentileler üzerinden devam etmiştir. Dolayısıyla, Kitab-ı Mukaddes'te Kilise, Yeni İsrail olarak İsrail'e yönelik vaatlerin taşıyıcısı olmuş ve Hıristiyanlık hareketi Yahudiliğin yerini almıştır. Bu anlayış, aslında Kilise'nin en başından beri Tanrı'nın planı dâhilinde olduğunu, dolayısıyla Eski Ahit peygamberlerinin de Kilise'nin geleceğini en başından beri bildiğini öngörüyordu. Yani, İsrailoğulları tarihi, geçmişinden Mesih'in gelişine kadar doğru ve yanlış İsrail'i içinde taşımıştı ve Kilise, doğru olan İsrail'in devamıydı. Bu noktada Kilise hem 'Doğru İsrail' hem de 'Yeni İsrail' olmaktadır. Bu bakış açısı Justin Marytr, Ignatius, John Chrysostom gibi Kilise Babaları'nın yazılarında karşımıza çıkmaktadır.⁵¹ Bu, bir yönüyle Hıristiyanlığın, İsrail'e karşı zaferini ve üstünlüğünü de yansıtan bir durumdur (supersessionism). Kilise Babaları, Hıristiyanlığı tanımlarken bu yaklaşımla hareket etmişlerdir. Buna göre Yahudilik ve Hıristiyanlık birbirinden tamamen ayrı ve zıt şeylerdi. Hıristiyanlığın gelişi ile, artık "yeni İsrail, yeni Ahit, yeni Şeriat" gelmişti ve bunlar eskinin yerini almıştı.⁵² Özetle, ilga teorisi (supersessionism), Yahudiler İsa'yı Mesih olarak kabul etmediği için, Tanrı'nın İsrail'e yönelik vaatlerinin yeni İsrail'e, yani Kilise'ye geçtiğine dair inancı ifade etmektedir.

Hıristiyanlıkta ana akım olan ilga teorisinin aksine, dispensasyonalistler, literal okumanın da bir sonucu olarak Kilise'nin Yeni İsrail olmadığını ve İsrail'e yönelik vaatlerin halen İsrail özelinde devam ettiğini savunmuşlardır. Dispensasyonalistlere göre, Kutsal metinlerde "İsrail" ve "Kilise" ifadeleri için farklı kelimelerin tercih edilmesi bu iki kelime ile kastedilen anlamların da farklı olması gerektiği şeklinde yorumlanmıştır.⁵³ Söz gelimi Yereyada İsrail ile yeni bir anlaşma yapılacağı vurgulanmaktadır (31:31-33). Geleneksel Hıristiyanlık yorumunda Yeni Ahit'te yeni bir anlaşma iması taşıyan pasajlar (Luka 22:20, 1. Korintliler 11:25 gibi), Eski Ahit'teki yeni anlaşma ile irtibatlandırılmaktadır. Geleneksel Hıristiyan anlayışında, vaatlerin Kilise'ye geçmesi düşüncesinin aksine, dispensasyonalistler, Tanrı'nın belirli bir zümre için verdiği vaadinden dönmeyeceğini, Eski Ahit'te henüz gerçekleşmemiş olan vaatlerin gelecek zamanda gerçekleşmesi gerektiğini düşünmüşlerdir. Dolayısıyla, İsrail'e, yani Yahudilere yönelik vaatler halen devam etmektedir ve ilahî planda bu vaatler gentilelere/Kilise'ye geçmemiş, sadece ertelenmiştir. Bu ertelemenin nedeni, Yahudilerin İsa Mesih'i reddetmeleridir.⁵⁴

⁴⁹ Randall Herbert Balmer, *Encyclopedia of Evangelicalism* (Waco: Baylor University Press, 2004), 211.

⁵⁰ Fuller, *Gospel and Law*, 8.

⁵¹ Terence L. Donaldson, "Supersessionism and Early Christian Self-Definition," *Jesus Movement in Its Jewish Setting* 3 (2016): 15-16.

⁵² Donaldson, "Supersessionism and Early Christian Self-Definition", 7.

⁵³ Ryrie, *Dispensationalism*, 73.

⁵⁴ Balmer, *Encyclopedia of Evangelicalism*, 211-212.

Darby'ye göre ilahî planda İsrail ve Kilise için tasarlanan vaatler de farklıdır. Kitab-ı Mukaddes'in literal okunması, buradaki vaat edilmiş topraklar anlatısının da lafzen anlaşılmasını beraberinde getirmiştir. Yani, İsrail, Tanrı'nın planına göre yeryüzündeki krallığı elde edecekken, Kilise Tanrı'nın göksel krallığını elde edecektir.⁵⁵ Kilise spiritüel olması nedeniyle tarihin dışındadır, gizemlidir. Spiritüel olması nedeniyle yeryüzünde bir krallığa sahip olmayacak olan Kilise, bu gizemi nedeniyle Eski Ahit'te açıkça belirtilmemiştir. Dünyadaki krallık ise tamamen İsrailoğulları ile ilişkili olmuştur. Ne var ki, dünyadaki bu krallığı kurmak için gelen Mesih'i, bu krallığın halkı reddetmiştir. Yahudilerin, İsa Mesih'i reddetmesiyle, Tanrı'nın dünya için belirlediği akış duraksamıştır. Kilise'nin gizli bir şekilde göğe yükseltilmesiyle, tarihin durdurulan bu akışı akmaya devam edecektir. Tanrı'nın kehanetleri ve ilahî planı dünya ile ilgili olduğu için, Daniel'de ve diğer kutsal metinlerde anlatılan kehanetler, Kilise'nin göğe yükseltilmesinden sonra kıyamet saatinin tekrar başlamasıyla gerçekleşecektir.⁵⁶

3. Etkileri

3.1. İsrail ve Siyonizm

Dispensasyonalizmin en ayırıcı özelliğinin İsrail ve Kilise'nin ilahî plandaki yerini ayırmak olduğundan ve bu anlayışın İsrail'le ilgili vaatlerin devam ettiğine yönelik bir inancı savduğundan bahsedilmişti. Yine ana akım Hıristiyanlıkta İsrail'in yerini Kilise'nin alması düşüncesinin, İsrail'e yönelik vaatlerin Kilise'ye geçmesi şeklindeki inançtan da bahsedilmişti. Kilise'yi Yeni İsrail olarak düşünen Hıristiyanlara göre, dünyanın sonunda İsrail'e ve Yahudilere biçilen herhangi bir rol yoktur. "Tanrı'nın onlarla işi ve ahdi sona ermiştir."⁵⁷ İlk dönem Kilise açısından bakıldığında milenyumla ilgili fikirler, Yahudi anlayışı denilerek genelde Kilise dışı görülmüştür. Özellikle Augustine ile birlikte, kıyametle ilgili pasajlar alegorik biçimde okunmuş, Kilise'nin zaten sembolik bir milenyumunu yaşadığı kabul görmüş ve ana akım Hıristiyanlığın kabul ettiği görüş bu olmuştur.⁵⁸ Hıristiyanlıktaki reform hareketleri ile birlikte, Eski Ahit'teki metinleri binyılcılık bakışıyla okumaya başlayan ve Yahudilere, dünyanın sonuna doğru önemli roller biçen bazı milenyumcu gruplar ortaya çıkmıştır. Ana akım Hıristiyanlığın görüşünün aksine, "Yahudilerin, Kutsal Kitap'taki İsrail'in varisleri" oldukları düşüncesine sahip Pürütenler gibi bazı gruplar, Yahudilerin bir araya gelecekleri, Hıristiyanlık inancını kabul edecekleri ve vaat edilmiş topraklara geri dönecekleri gibi fikirleri yaymışlardır.⁵⁹ Kitab-ı Mukaddes'i literal bir tarzda okuyarak İsrail'e yönelik vaatlerin halen geçerli olduğunu düşünen bazı Hıristiyan gruplar, diğerlerinin aksine Yahudileri, vaat edilmiş topraklarda kurulacak olan bir krallığın meskunları olarak görmüşlerdir. Buna göre, Yahudilerin Filistin topraklarına dönmesi, bu vaadin, dolayısıyla

⁵⁵ Anne Perez, *Understanding Zionism* (Minneapolis: Fortress Press, 2023), 112-113.

⁵⁶ Sandeen, *The Roots of Fundamentalism*, 67.

⁵⁷ Büşra Elmas, "Hıristiyanlığın İlk Dönemlerinde Milenyalizm Meselesi", *Oksident* 2/1 (2020): 21.

⁵⁸ Richard Landes, "Lest the Millennium be Fulfilled: Apocalyptic Expectations and the Pattern of Western Chronography 100-800 CE", *The Use and Abuse of Eschatology in the Middle Ages*, ed. W. Verbeke & D. Verhelst (Leuven: Catholic University, 1988), 142-158; Ariel, "Israel in Contemporary Evangelical Christian Millennial Thought", 457.

⁵⁹ Ariel, "Israel in Contemporary Evangelical Christian Millennial Thought", 457-458.

Tanrı'nın planının gerçekleşmesi için önemli bir adımı temsil etmektedir. Mesela 17. ve 18. yüzyıllarda Pietist hareket, Yahudilerin Hıristiyan olacağına ve Filistin topraklarında bir araya gelecekleri fikrini öne sürmüştü ve bu nedenle Pietistler, Yahudilere yönelik misyon faaliyetleri başlatmıştır.⁶⁰ 18. yüzyıl ve sonrasında, kıyametle ilgili beklentiler artmaya başlamıştı. İngiltere'de Plymouth Brethren hareketi de aslında bu trendin bir parçası olarak ele alınabilir. John Nelson Darby ise, zaten yukarıda bahsedildiği üzere, Kitab-ı Mukaddes'te İsrail ile ilgili vaatlerin halen devam ettiğine yönelik bir iddia ortaya atmıştır. Kitab-ı Mukaddes'in literal okunmasıyla paralel bu anlayışa göre, Kutsal Kitap'ta 'İsrail' deniliyorsa, bu ifade ile gerçekten İsrail kastedilmiş olmalıdır. Böylece Kilise, yeni İsrail olmamakta ve ikisi Tanrı'nın planında ayrı olarak değerlendirilmektedir. Darby, Yahudilerin İsa Mesih'i kabul etmemelerinin bir neticesi olarak Tanrı'nın gentileleri kurtuluş için seçtiği inancını taşımaktadır. Ancak bu kurtuluş spiritüeldir ve yeryüzünde gerçekleşmeyecektir. Yeryüzünde gerçekleşecek olan kurtuluştaki İsrail rol oynayacaktır.⁶¹ Eski Ahit'teki ve hatta Yeni Ahit'teki bazı kehanetler, Darby'ye göre İsrailoğulları'nın oluşturduğu İsrail'de gerçekleşecektir.

İsrail ve Kilise'nin ilahî plandaki yerini ayıranlar, Kitab-ı Mukaddes'te İsrailoğulları'na vaat edilip gerçekleşmeyen hususların vaat edilmiş olma özelliğini koruduğunu ileri sürmektedirler.⁶² Diğer bir ifadeyle, "Tanrı'nın İsrail'le bitmeyen bir işi vardır."⁶³ Dispensasyonist görüşe göre, ahir zaman senaryolarında Yahudiler başrol oyuncularındır. Ana akım Hıristiyanlığın aksine Evanjelistler Yahudilerin Tanrı'nın seçilmiş halkı oluşunun sona ermediğini ve kıyamete kadar da süreceğini iddia etmektedirler.⁶⁴ Daha önce de bahsedildiği gibi kıyamet senaryosunun ilerleyebilmesi için Yahudilerin İsa'yı Mesih olarak kabul etmeden önce kutsal topraklara yerleşmeleri ve burada bir devlet kurmaları gerekmektedir.

19. yüzyılda Yahudilerin Filistin'de yeniden toplanmalarıyla ilgili girişimler siyasi siyonizmin başlamasından öncelere dayanmaktadır. Söz gelimi, İngiltere'de Yahudileri kutsal topraklarda toplamak için hükümetin yetkilerini kullanmasına ve Filistin'de bir Yahudi devleti kurulmasına ilişkin girişimlerden bahsedilmektedir.⁶⁵ Evanjelist hareket Amerika'ya yayıldıktan sonra benzer girişimler burada da gerçekleşmiştir. Amerikada bu tür çabaların önemli isimlerinden biri olan William Blackstone, Filistin'i ziyaret edip oradaki yerleşimcileri gördüğünde bu durumu kıyamet işareti olarak yorumlamış ve Yahudileri daha büyük oranda Filistine göç etmeleri için aktif rol oynamıştır. 1891'de Amerika Birleşik Devletleri'nin başkanını Filistin'in Yahudilere verilmesi için düzenlenecek bir konferans için ikna etmek adına kampanya düzenlemiştir. Kampanya

⁶⁰ Ariel, "Israel in Contemporary Evangelical Christian Millennial Thought", 458.

⁶¹ Perez, *Understanding Zionism*, 113.

⁶² Craig A. Blasing, "The Future of Israel as a Theological Question", *Journal of the Evangelical Theological Society* 44/3 (Eylül 2001): 437-438.

⁶³ Timothy P. Weber, "Millennialism", [e-kitap], *The Oxford Handbook of Eschatology*, ed. Jerry L. Walls (Oxford: Oxford University Press, 2008), 365-383.

⁶⁴ Yaakov Ariel, bir dinî geleneğin başka bir dinî geleneği kendi inanç sistemi içerisinde olmazsa olmaz bir yere konumlandırmasının eşsiz bir durum olduğunu ifade etmektedir. Bk. Ariel, "Israel in Contemporary Evangelical Christian Millennial Thought", 461.

⁶⁵ Yaakov Ariel, "An Unexpected Alliance: Christian Zionism and Its Historical Significance", *Modern Judaism - A Journal of Jewish Ideas and Experience* 26/1 (01 Şubat 2006): 77.

başarısızlıkla sonuçlansa da Yahudilerin Filistin'e dönmesine yönelik ilgiyi ortaya çıkartmıştır.⁶⁶ Blackstone ayrıca Tanrı'nın yeryüzüyle ilgili planında Birleşik Devletler'in özel bir sorumluluğu olduğunu iddia etmiştir. Buna göre Birleşik Devletler, Yahudileri kutsal topraklara döndüren Kiros'un modern versiyonudur. Tanrı bu misyonu Amerika'ya vermiş, onu diğer ülkelerden üstün tutmuştur ve Amerika bu görevi gerçekleştirip gerçekleştirmemesi ile ilgili sonuçlardan ahirette mesul olacaktır.⁶⁷

İsrail ve Yahudiler daha önce de bahsedildiği gibi ahir zaman kehanetlerinin ve Tanrı'nın insanlık için kurduğu planın olmazsa olmaz parçasıdır.⁶⁸ Söz gelimi Lindsey, İsrail'i "Armageddon'un fitili" olarak tanımlamaktadır.⁶⁹ Ayrıca Kitab-ı Mukaddes'in lafzi yorumunu tercih eden Evanjeliklere göre, İsrail ve Yahudiler Tanrı'nın katında özel bir yere sahiptir.⁷⁰ Yahudiler Tanrı'nın seçilmiş halkı ve ilahî vaatlerin muhatabı olarak görülmektedir.⁷¹ Öte yandan Yahudilerin acı ve eziyet çekmeleri ve katliama uğrayacak olmalarını da kehanetlerin ve ilahî planın bir parçasıdır ve Evanjeliklerin bunu durdurma gibi bir sorumluluğu bulunmamaktadır. Bireysel anlamda kurtulacak Yahudilerin olduğuna inandıkları için misyonerlik faaliyetlerini arttırsalar da Yahudilerin çoğunun kurtulamayacağını ve inançsız bir şekilde Deccal'in safında yer alacağını düşünürler. Kurtuluşa erecekler Yahudilerin İsa'yı Mesih olarak kabul edip tövbe etmeleri gerekmektedir.⁷² Dolayısıyla Evanjeliklerin İsrail'e yönelik tutumları antisemitizm ile philosemitizm arasında sürekli gidip gelen bir forma sahiptir.⁷³

3.2. Toplumsal Etkiler

Amerikan dispansasyonalizmi Amerikan kültürü üzerinde de önemli etkilere sahip olmuştur. Dünyanın sonu ile ilgili çeşitli filmler, premilenyal dispansasyonalizmden etkilenmiş ve eskatoloji, Amerikan kültüründe önemli bir yer edinmiştir.⁷⁴ Özellikle İsrail Devleti'nin kurulmasının ardından dispansasyonalizm hareketi, kehanetlerin gerçekleşmesini öngören bir doktrin olarak yorumlanıp yükselişe geçmiştir. Dispansasyonalist tarih anlayışına dayanan kurgu kitaplar en çok satan kitaplar listesinde yer almıştır. Özellikle bu doktrin etrafında şekillenen bazı kitaplar en çok satan kitap listelerine girmeyi başararak büyük kitlelere ulaşmıştır. Bu kitaplardan biri, Hal Lindsey'in *The Late Great Planet Earth* isimli eseridir.⁷⁵ New York Times, kitabın yayınlandığı 1970'te kurgu olmayan kitap kategorisinde en çok satan kitap olduğunu yazmıştır.

⁶⁶ Hristiyanların bu düşüncelerinin politik alanda ABD-İsrail ilişkilerine nasıl yansıdığı ile ilgili detaylı çalışmalar için bk. Stephen Spector, *Evangelicals and Israel: The Story of American Christian Zionism* (Oxford: Oxford University Press, 2009). Weber, *On the Road to Armageddon*.

⁶⁷ Ariel, *An Unexpected*, 77-78.

⁶⁸ Daniel Wojcik, *The End of the World as We Know It* (New York: New York University Press, 1997), 66.

⁶⁹ Hal Lindsey, *The Late Great Planet Earth* (Michigan: Zondervan Publishing, 1970), 44-45.

⁷⁰ Bk. Muhammed Yamaç, "Evanjelic Dini Hareketin Teo-Sosyolojik Paradigması", *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 8/2 (2022): 721-722.

⁷¹ Weber, *On the Road to Armageddon*, 129-130.

⁷² Weber, *On the Road to Armageddon*, 129-130.

⁷³ Bk. Yaakov Ariel, *An Unusual Relationship: Evangelical Christians and Jews* (New York: New York University Press, 2013).

⁷⁴ Courtney S. Basham, *Hal Lindsey's The Late Great Planet Earth and the Rise of Popular Premillennialism in the 1970's* (Yüksek Lisans Tezi, Western Kentucky University, 2012), 1.

⁷⁵ Lindsey, *The Late Great Planet Earth*.

Ayrıca Kitab-ı Mukaddes dışında Hıristiyan tarihinde en çok satılan kitap olarak görülmüştür. Vietnam Savaşı döneminde buhranda olan Amerikalılar bu kitabın Mesih'i bulmalarında önemli bir yeri olduğunu vurgulamışlardır.⁷⁶ 1979'da bu kitabın film uyarlaması da aynı isimle vizyona girmiştir.⁷⁷

Hal Lindsey, 1929'da Houston'da doğmuş, yirmili yaşlarının ortalarında kendisine verilen Kutsal Kitap ile Mesih'e iman etmişti. Hal Lindsey daha sonra Dallas Seminary'ye katılmış, burada Campus Crusade diye bir grupta vaizlik yapmıştır. Dallas Seminary'de John F. Walvoord ve Charles C. Ryrie gibi dispensasyonalistlerin tedrisatından geçen Lindsey, Campus Crusade hareketinde Kutsal Kitap kehanetlerini vaaz etmeye başlamıştır. Kendisinden bu konu hakkında daha basit bir metnin istenmesi sonucu, dispensasyonalist yorumu aktüel olaylar çevresinden değerlendirerek ve önceki vaazlarını birleştirerek *The Late Great Planet Earth*'ü yazmıştır.

Dispensasyonalizm hareketinin popülerleşmesini sağlayan önemli etkenlerden biri, Darby'nin göğe yükseliş fikridir. Göğe yükseliş inancına göre, gerçek imanlılar kıyamet yaşanmadan hemen önce göğe yükseltilecekler, inanmayanlar ise geride bırakılacak ve kıyamet döneminin dehşetini tecrübe edeceklerdir. Göğe yükselişin, gerçekten inananlar için her an gerçekleşebilecek bir olay olduğuna inanılması inananlarda merak, inanmayanlarda ise 'geride bırakılma' tedirginliği uyandırmıştır. Benzer şekilde Lindsey de muhataplarına İsa Mesih geldiğinde geride kalanlardan olup dünyanın en kötü günlerini görmek isteyip istemediklerini sormaktadır.⁷⁸ Ayrıca dönemin Nükleer Savaş tehdidi gibi gündemlerini de Lindsey, dispensasyonalist çerçeveden kıyametin yaklaştığına dair işaretler olarak yorumlamıştır.⁷⁹ Yine Rusya ile ilgili gelişmeleri Lindsey, kıyamet zamanı ortaya çıkacak Gog ile ilişkilendirerek anlamaya çalışmıştır.⁸⁰ İsrail'in kurulması ve Altı Gün Savaşı sonrasında yayınlanan kitapta, Lindsey, Kitab-ı Mukaddes'ten pasajları doğrudan bu olaylarla ilişkilendirmiştir.⁸¹ Lindsey, İsrail'de toplanacak Yahudi nüfusunun kıyametin fitilini ateşleyeceğini düşünmüş ve Yahudilerin "tarihin bir mucizesi" olduğuna inanmıştır.⁸² Lindsey'ye göre İnciller'deki pek çok pasaj, gelecekle ilgili kehanetleri içermektedir. Söz gelimi Matta'da "İncir ağacından ders alın! Dalları filizlenip yaprakları sürünce, yaz mevsiminin yakın olduğunu anlarsınız" ifadesi (24:32), İsrail'in ulus olarak bir araya geleceğine işaret etmekte, hemen sonrasında İnsanoğlu'nun gelişinin yakın olduğu ve "bütün bunlar olmadan bu kuşağın ortadan kalkmayacağı" (24:33-34) ifadeleri de bir kuşak içinde Mesih'in döneceği şeklinde yorumlanmıştır.⁸³ Lindsey, İsrail'in ulus olarak Filistin'de toplanmasından "bir jenerasyon sonra", yani 40 yıl içinde Mesih'in geri geleceğini düşünmüştür.⁸⁴ Bu yüzden Lindsey'in okuyucuları, 1988 yılına kadar Mesih'in döneceğini beklemişlerdi. Lindsey'den önceki dispensasyonalistler bu olay için kesin bir tarih verme konusunda ihtiyatlı

⁷⁶ Thomas D. Ice, "Harold L. Lindsey", *Dictionary of Premillennial Theology*, ed. Mal Couch (Kregel: Grand Rapids, 1996), 242.

⁷⁷ Fuller, *Gospel and Law*, 1.

⁷⁸ Lindsey, *The Late Great Planet Earth*, 137-138.

⁷⁹ Lindsey, *The Late Great Planet Earth*, 161.

⁸⁰ Lindsey, *The Late Great Planet Earth*, 71.

⁸¹ Bk. Lindsey, *The Late Great Planet Earth*, 71 ve devamı.

⁸² Lindsey, *The Late Great Planet Earth*, 44-45.

⁸³ Lindsey, *The Late Great Planet Earth*, 53.

⁸⁴ Lindsey, *The Late Great Planet Earth*, 54; Ice, "Harold L. Lindsey", 242.

olmuşlar ve göğe yükseliş hadisesinin her an gerçekleşebileceği öğretisini yaymışlardı. Bu konuda Lindsey'in kendisinden öncekilerle ters düştüğünü söylemek mümkündür. 1988 yılında beklentiler gerçekleşmeyince, Lindsey bu görüşünü içinde bulunduğu jenerasyonun sonu olarak revize etmiştir.⁸⁵ Yine Lindsey kehanetin üçüncü tapınağın inşasını da gerektirdiğini ifade etmiştir:

“Üçüncü Mabed'in yapılmasını engelleyen büyük bir problem var. Bu engel, Müslüman inancının ikinci en kutsal mekânı, Kubbetü's-Sahra'dır. Bu yapının eski tapınağın yerinin tam ortasında olduğuna inanılır. Engel olsun ya da olmasın, Tapınak yeniden inşa edilecektir. Kehanet bunu istiyor.”⁸⁶

Darby'nin Kilise'nin gökyüzü krallığına çıkacağıyla ilgili göğe yükseliş doktrini de kıyametle ilgili kitap ya da filmlerde popüler tema olmuştur. Bu tema, *The Left Behind* isimli kurgu kitap serisinde karşımıza çıkmaktadır.⁸⁷ Tim LaHaye ve Jerry Jenkins'in kaleme aldığı ve dünya felaketlerin yaşanacağı bir döneme giderken Kilise'nin bu olaylardan önce göğe yükseltileceği ve inanmayanların geride bırakılacağı inancı etrafında kurgulanan *Left Behind* serisi 65 milyondan fazla satmıştır. 1972'de bu serinin filmi olarak vizyona giren *A Thief in the Night*, sevdiği insanların göğe yükselişle geride kalan insanların hayatlarına odaklanmaktadır.⁸⁸ *Left Behind* serisinde de İsrail merkezî bir önem taşımaktadır. Her ne kadar Hıristiyan siyonizmi ve Yahudilere ilahî planda rol biçme yönünden Yahudilere yönelik olumlu bir tutum izlenimi olsa da aslında bu seride Yahudi karakterlere üç seçenek sunulmaktadır: “Deccal'e katılın ve cehenneme gidin; Deccal'e direnin ve toplama kampına alın (en nihayetinde yine cehenneme gidin), ya da İsa'ya inanan bir Yahudi olun.” Dolayısıyla, aslında Kıyamet için Yahudilere büyük önem verilse ve İsrail bu anlamda desteklense bile, kıyamet sürecinde Hıristiyanlığa geçmeyen Yahudiler de 'geride bırakılmış' olacaklardır.⁸⁹ Daha önce de bahsedildiği gibi, aslında İsrail desteği, antisemitizmi tamamen yok etmemektedir. *Left Behind* serisinden hareketle masa oyunu ve bilgisayar oyunu üretilmiştir. Geride kalanların kurtuluşu niyetiyle başlayan bu gibi faaliyetler gün sonunda çok satan seriden kazanç elde etme arzusunda dönüşmüştür.⁹⁰ Yine göğe yükseliş hadisesi “göğe yükselişin gerçekleşmesi durumunda bu sürücü arabada olmayacaktır” şeklindeki araba etiketleri, Mesih'in her an gelebileceğine dair uyarılar taşıyan kol saatleri gibi ürünlere de kapı aralamıştır.⁹¹ Göğe yükseliş gerçekleştikten sonra geride kalan sevdiklerine mesaj göndermek isteyenler için *RaptureLetters.com* isminde bir web sitesi kurulmuştur. Bu site, göğe yükselişten

⁸⁵ Ice, “Harold L. Lindsey”, 243.

⁸⁶ Lindsey, *The Late Great Planet Earth*, 56.

⁸⁷ Frykholm, *Rapture Culture*, 15.

⁸⁸ Tina Pippin, “The Rapture in American Imagination”, *The Oxford Handbook of the Bible and American Popular Culture*, ed. Dan W. Clanton & Terry R. Clark (Oxford: Oxford University Press, 2021), 267.

⁸⁹ Pippin, “The Rapture in American Imagination”, 267.

⁹⁰ Pippin, “The Rapture in American Imagination”, 265-266.

⁹¹ Paul Boyer, *When Time Shall Be No More: Prophecy Belief in Modern American Culture* (Londra: Harvard University Press, 2009), 7-8.

önce yüklenen mesajları, ilgili mail adreslerine Kilise'nin göğe yükseltilmesinden sonraki ilk Cuma yollayacağı vaadini içermektedir.⁹²

Göğe yükseliş, “popüler kültürde uçuşan bir göstergedir.”⁹³ Göğe yükselişe inananlar bu fikri yaymak için, inanmayanlar ise genelde absürtlüğü ile alay etmek için bu temayı kullanmışlardır. *Six Feet Under* dizisinin ‘In Case of Rapture’ isimli bölümünde, göğe yükseliş inancını benimseyen bir kadın, sokağın öte yanında bir kamyonetin ufak bir kaza yapmasıyla arkasında yüklü, helyum balonlu şişme bebeklerin gökyüzüne doğru yükselişini gördüğünde, bu durumu göğe yükseliş hadisesinin gerçekleşmesi olarak değerlendirmiş, arabasından inip kendisinin de alınmasını bekleyerek sokağa atlamış, ancak kendisine bir aracın çarpmasıyla ölmüştür. Popüler kültürde bu anlatının başka bir örneği de Simpsonlar’dan gösterilebilir. 8 Mayıs 2005’te ‘Thank God It’s Doomsday’ isimli bölümde, Homer Simpson ‘Left Below’ isminde bir film izledikten sonra bu filmden etkilenir ve bu olayın ne zaman gerçekleşeceğine dair çözümler yapar ve belirlediği tarihe göre insanları bir tepeye toplar. Ancak göğe yükseliş gerçekleşmez ve insanlar bir süre sonra dağılır ve Homer’i aşağılamaya başlarlar. Ancak belirli bir zaman sonra Homer tek başına cennete alınır ve burada geride kalanların yaşadığı felaketleri izler ve Tanrı’dan kıyameti geri almasını ister. En sonunda Tanrı bu isteği kabul eder ve Homer rüyasından uyanıp normal hayatına devam eder.⁹⁴ Netice itibarıyla, hem inananlar hem de inanmayanlar açısından kıyamet anlatıları ve göğe yükseliş teması popüler kültürün bir unsuru haline gelmiştir:

“Göğe yükseliş, hayal gücünü harekete geçirmekte; dünyanın krizlerinden ve kaostan çekilip monolitik bir cennete alınma fantezisi insanları cezbetmektedir.”⁹⁵

Sonuç

Dispensasyonalistlere göre dünya tarihi yedi aşamadan oluşmaktadır. Âdem’in Cennet’ten kovulmasından dünyanın sonuna kadar olan dönemi ele alan bu düşüncede, tarihin her bölümünde insan ile Tanrı arasında farklı ilişkiler olduğu iddia edilmektedir. Bu dönemlerin her birinde insanoğlu başarısız olmuş ve Tanrı yeni bir dönem açmıştır. Dispensasyonalistlere göre, Yahudilerin Mesih’i reddetmesi ile kapanan beşinci dönemden sonra, içinde bulunulan dönem Kilise ya da Lütuf (*Grace*) çağı olarak isimlendirilmektedir. Bu dönem, Kilise’nin göğe yükseltilmesi ve sonrasında yedi yıllık felaket dönemi ile sona erecektir. Dünya tarihinin son dönemi ise Milenyum olacaktır. Dispensasyonalist düşüncenin kurucusu olan Darby’ye göre, Kilise göğe alınacağı için, Milenyum döneminde yer almayacaktır. Milenyum döneminde Mesih’in krallığında İsrailoğulları yaşayacaktır. Dispensasyonalizmin bu tarih anlayışı, özellikle Amerika’da Evanjelistler arasında yaygınlaşmıştır. Darby’nin göğe yükseliş ve Kilise ile İsrail’in ilahî planındaki yerini ayırmayla ilgili doktrinleri, hem İsrail’e yönelik bir desteği hem de Amerikan popüler kültüründe çeşitli etkileri beraberinde getirmiştir.

⁹² Pippin, “The Rapture in American Imagination”, 266.

⁹³ Pippin, “The Rapture in American Imagination”, 269.

⁹⁴ Pippin popüler kültürde göğe yükseliş anlatısının etkilerine dair birkaç örnekten daha bahsetmektedir. Bk. Pippin, “The Rapture in American Imagination”, 270-273.

⁹⁵ Pippin, “The Rapture in American Imagination”, 273.

İsrail'e ve Yahudilere tarihin sonunda büyük bir rol biçen dispensasyonalistlerin tarih felsefesi, bu düşüncenin ortaya çıkmasından günümüze varıncaya kadar geçmişte meydana gelmiş, şu an gerçekleşen ve gelecekte meydana gelecek bazı olayları kavramak için bir şablon sunmaktadır. Darby'nin kurguladığı tarih düşüncesinde, Yahudilere yeryüzünde kurulacak olan krallıkta ayrıcalıklı bir konum tahsis etmek, onun düşüncelerini benimseyen Evanjelik Hıristiyanların İsrail'e ve Yahudilere yönelik ilgilerini anlamaya yardımcı olacaktır.

Kaynakça

- Ariel, Yaakov. "An Unexpected Alliance: Christian Zionism and Its Historical Significance". *Modern Judaism - A Journal of Jewish Ideas and Experience* 26/1 (01 Şubat 2006): 74-100, <https://doi.org/10.1093/mj/kjj005>.
- Ariel, Yaakov. *An Unusual Relationship: Evangelical Christians and Jews*. New York: New York University Press, 2013.
- Ariel, Yaakov. "Israel in Contemporary Evangelical Christian Millennial Thought". *Numen* 59/5/6 (2012): 456-485.
- Balmer, Randall. *Mine Eyes Have Seen the Glory*. Oxford: Oxford University Press, 2014.
- Balmer, Randall Herbert. *Encyclopedia of Evangelicalism*. Waco: Baylor University Press, 2004.
- Basham, Cortney S. *Hal Lindsey's The Late Great Planet Earth and the Rise of Popular Premillennialism in the 1970's*. Yüksek Lisans Tezi, Western Kentucky University: , 2012.
- Blackstone, William E. *Jesus is Coming*. Chicago: Moody Bible Institute, 1908.
- Blaising, Craig A. "The Future of Israel as a Theological Question". *Journal of the Evangelical Theological Society* 44/3 (Eylül 2001): 435-450.
- Boyer, Paul. *When Time Shall Be No More: Prophecy Belief in Modern American Culture*. Londra: Harvard University Press, 2009.
- Burnham, Jonathan David. *The Controversial Relationship Between Benjamin Wills Newton and John Nelson Darby*. Doktora Tezi, Oxford: University of Oxford, 1999.
- Cox, William E. *An Examination of Dispensationalism*. Philadelphia: Presbyterian and Reformed Publishing, 1963.
- Danker, Frederick William Danker. *The Concise Greek-English Lexicon of the New Testament*. Chicago: University of Chicago Press, 1886.
- Darby, John N. "On 'Days' signifying 'Years' in prophetic language". *StemPublishing*, erişim: 15.10.2023, <https://www.stempublishing.com/authors/darby/PROPHET/02002E.html>.
- Darby, John N. "The Apostasy of the Successive Dispensations". t.y., <https://plymouthbrethren.org/article/10886>.
- Donaldson, Terence L. "Supersessionism and Early Christian Self-Definition". *Jesus Movement in Its Jewish Setting* 3 (2016): 1-32.
- Elmas, Büşra. *Evanjelik Hıristiyanlarda Kıyamet İnanıcı*. Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2017.
- Elmas, Büşra. "Hıristiyanlığın İlk Dönemlerinde Milenyalizm Meselesi". *Oksident* 2/1 (2020): 1-25.
- Elwell, Walter A. (ed.). *Evangelical Dictionary of Theology*. Michigan: Baker Book House, 1985.

- Fruchtenbaum, Arnold G. *Footsteps of the Messiah*. San Antonio: Ariel Ministries, 2003.
- Frykholm, Amy Johnson. *Rapture Culture*. Oxford: Oxford University Press, 2004.
- Fuller, Daniel P. *Gospel and Law: Contrast or Continuum?: The Hermeneutics of Dispensationalism and Covenant Theology*. Michigan: Grand Rapids, 1980.
- Ice, Thomas D. "Harold L. Lindsey". *Dictionary of Premillennial Theology*, ed. Mal Couch, Kregel: Grand Rapids, 1996, 242-243.
- Kalafian, Michael. *The Impact of the Book of Daniel on Christology*. Doktora Tezi, New York: New York University, 1988.
- Kraus, C. Norman. *Dispensationalism in America: Its Rise and Development*. Louisville: John Knox Press, 1958.
- Landes, Richard. "Lest the Millennium be Fulfilled: Apocalyptic Expectations and the Pattern of Western Chronography 100-800 CE". *The Use and Abuse of Eschatology in the Middle Ages*, ed. W. Verbeke & D. Verhelst, Leuven: Catholic University, 1988, 137-211.
- Lindsey, Hal. *The Late Great Planet Earth*. Michigan: Zondervan Publishing, 1970.
- Marsden, George. *Fundamentalism and American Culture*. Oxford: Oxford University Press, 2006.
- Perez, Anne. *Understanding Zionism*. Minneapolis: Fortress Press, 2023.
- Pippin, Tina. "The Rapture in American Imagination". *The Oxford Handbook of the Bible and American Popular Culture*, ed. Dan W. Clanton & Terry R. Clark, Oxford: Oxford University Press, 2021, 262-275.
- Ryrie, Charles C. *Dispensationalism*. Michigan: Moody Publishers, 1995.
- Sandeen, Ernest Robert. *The Roots of Fundamentalism*. Michigan: Grand Rapids, 1978.
- Scofield, C. I. *The Scofield Study Bible*. Oxford: Oxford University Press, 2003.
- Scofield, C. I. *What Do the Prophets Say*. Philadelphia: The Sunday School Times Company, 1918.
- Spector, Stephen. *Evangelicals and Israel: The Story of American Christian Zionism*. Oxford: Oxford University Press, 2009.
- Sutton, Matthew Avery. *American Apocalypse*. Massachusetts: Harvard University Press, 2014.
- Sweetnam, Mark S. "Defining Dispensationalism: A Cultural Studies Perspective". *Journal of Religious History* 34/2 (2010): 191-212.
- Walvoord, John F. *Daniel: The Key to Prophetic Revelation*. Chicago: The Moody Bible Institute of Chicago, 1971.
- Weber, Timothy P. "Millennialism". [E-kitap] *The Oxford Handbook of Eschatology*, ed. Jerry L. Walls, Oxford: Oxford University Press, 2008, 365-383.
- Weber, Timothy P. *On the Road to Armageddon: How Evangelicals Became Israel's Best Friend*. Michigan: Baker Academic, 2004.
- Wojcik, Daniel. *The End of the World as We Know It*. New York: New York University Press, 1997.
- Yamaç, Muhammed. "Evanjelik Dinî Hareketin Teo-Sosyolojik Paradigması". *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi*, 8/2 (2022): 704-726.